

ІСТОРІЯ ВИКЛАДАННЯ ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВИХ ДИСЦИПЛІН В ІМПЕРАТОРСЬКОМУ УНІВЕРСИТЕТІ СВЯТОГО ВОЛОДИМИРА (1835-1920 РР.)

БЕРЗІН Павло Сергійович - доктор юридичних наук, професор кафедри кримінального права та кримінології юридичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка;

МАШКОВ Андрій Дмитрович - кандидат юридичних наук, доцент кафедри теорії права та держави юридичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка;

БАЛАЩЕНКО Максим Ігорович - студент юридичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка

В статті розкривається історія преподавання енциклопедії права і зв'язаних з нею теоретико-правових дисциплін на юридичному факультеті Імператорського університету Святого Володимира з 1835 по 1920 год. Розкривається вплив указаних дисциплін на формування загальної теорії держави і права.

Ключові слова: викладання, енциклопедія права, законодавство, історія філософії права.

Історія є своєрідним ланцюгом взаємопов'язаних і обумовлюючих одна одну подій. При цьому історія будь-якої науки має свою специфіку: кожен із сучасних авторів-дослідників знає лише окремі факти, випадки і фрагменти, з'єднання уламків яких і дозволяє (йому або його послідовникам) «побудувати» власну версію мозаїки навчань [1, с. 8].

«У своїх спробах зрозуміти сьогодення і знайти шляхи до кращого майбутнього люди завжди зверталися і звертатимуться до минулого, до історично апробованих положень, принципів, цінностей. І це не данина минулому, не сліпа віра в традиції і авторитети, а необхідний спосіб людської орієнтації в історичному часі і просторі, природна потреба кожної сучасності знайти себе, своє місце і призначення між минулим і майбутнім», – писав В.С. Нерсесянц [2, с. IX].

Заснування в 1834 р. Імператорського університету Святого Володимира створило умови для початку об'єднання в Києві

наукових зусиль його випускників і співробітників з метою проведення ряду фундаментальних досліджень, в тому числі й у сфері енциклопедії права.

У межах даного дослідження нас, передусім, цікавить історія викладання енциклопедії права в Київському університеті в контексті проблеми формування загальної теорії держави і права як самостійної юридичної науки. Актуальність дослідження розвитку викладання енциклопедії права на юридичному факультеті Імператорського університету Святого Володимира зумовлена необхідністю:

- по-перше, опису історії розвитку викладання енциклопедії права у зазначеному навчальному закладі в період з 1835 по 1920 рр.;

- по-друге, визначення впливу процесу викладання енциклопедії на формування загальної теорії держави і права як самостійної науки;

- по-третє, дослідження місця енциклопедії права в юридичній освіті.

Як навчальна дисципліна, в рамках якої викладався короткий огляд окремих правових наук, конспективний виклад кожної з них, енциклопедія права виникла ще у середньовіччі. Радянський вчений П.О. Недбайло вважав, що в XIX столітті в формі енциклопедії права викладалась загальна теорія права, а точніше – загальні засади теорії держави і права. П.О. Недбайло з цього приводу писав: «Хоча загальна теорія права і держави довго іменувалась ен-

циклопедією, вона склалась незалежно від неї і навіть на противагу первісному розумінню енциклопедії права як опису змісту окремих наук і на противагу філософії права як науки про ідеальне право. Загальна теорія права виникла тоді, коли капіталізм перемиг, розвивався по висхідній лінії і коли буржуазія зосередила увагу на правовому закріпленні її підвалин. Вона склалась в Англії в другій чверті XIX століття і пов'язана з аналітичною школою Джона Остіна, який своєю задачею визнав аналіз основних понять позитивного права з формальної точки зору» [3, с. 88].

При цьому слід мати на увазі, що відмінність загальної теорії права від енциклопедії права полягала в тому, що перша являла собою продовження спеціальних юридичних наук, але тільки не у вигляді огляду їх змісту, як енциклопедія права, а у вигляді «виведення за дужки» всього того, що є спільним в кожній з них для усього правознавства [3, с. 89].

Останнім часом енциклопедія права, в тому числі й історія її викладання, була предметом деяких наукових досліджень, зокрема: статей І.С. Гриценка, В.А. Короткого [4]; І.А. Безклубого, В.О. Котюка, О.М. Ковальчука [5]; монографії О.М. Ковальчука [6]. Проте проблеми розвитку викладання енциклопедії права як навчальної дисципліни на юридичному факультеті Імператорського університету Святого Володимира у вказаних роботах якщо і аналізувались, то лише частково, вкрай побіжно. В даній статті знайшли своє відображення результати дослідження, пов'язаного з аналізом історії викладання енциклопедії права і значення цієї навчальної дисципліни для становлення теорії права як самостійної, фундаментальної юридичної науки у названому університеті в 1835-1920 рр.

Викладання енциклопедії права в Університеті Св. Володимира бере свій початок з моменту відкриття юридичного факультету. В Статуті Імператорського університету Святого Володимира 1833 року ця навчальна дисципліна іменується як «Загальний систематичний огляд законодавства або так звана енциклопедія права» («Общее систематическое обозрение законоведения

или так называемая энциклопедия права») і відноситься до кафедри «Енциклопедії права і державних установ» («Энциклопедии права и государственных учреждений») [7, с. 78].

В різних джерелах того періоду зустрічаються також й інші варіанти назви цієї дисципліни, зокрема: енциклопедія права [8, с. 13], енциклопедія законодавства [9, с. 721], юридична енциклопедія [10, с. 4]. Однак, з 1835 р. і до 1860-х рр. використовувалось переважно найменування «енциклопедія законодавства», а ще пізніше, як синоніми, – «юридична енциклопедія» і «енциклопедія права».

Існували різні погляди на галузеву природу енциклопедії права. Одні вчені вважали, що вона є філософською дисципліною. Наприклад, М.Ф. Владимирський-Буданов пише, що з моменту створення юридичного факультету в Університеті Святого Володимира в енциклопедії права «знайшов собі притулок філософський елемент університетської освіти, вигнаний спочатку з юридичного факультету, а потім і взагалі з університетів» [11, с. 390].

Інші вбачали в ній суто юридичну природу. Так, К.О. Неволін відмічав, що енциклопедія права необхідна була для: 1) позначення і визначення зв'язку, який з'єднує законодавство з усім людським знанням і, зокрема, науки законодавства як з усім законодавством, так і між собою; 2) для того, щоб дати належне і пристойне місце в цілій системі предметам, спільним для усіх наук законодавства [12, с. 25]. Схожі погляди мав М.К. Ренненкампф, вважаючи, що енциклопедія права може також слугувати вступом для осіб, які починали вивчати курс юриспруденції, або сприяти знайомству з предметом для осіб, які бажають отримати загальну освіту. Ці цілі можуть мати навіть вплив на викладення і розташування частин дисципліни, «але ці цілі суть побічні і ні в якому разі не мають змінювати основну задачу юридичної енциклопедії» [13, с. 2].

Першим викладачем енциклопедії права на юридичному факультеті Університету Святого Володимира був К.О. Неволін. Він обіймав кафедру енциклопедії права і дер-

жавних установ (в подальшому в роботі для позначення кафедри, по якій викладалась енциклопедія права, буде використовуватись назва «кафедра енциклопедії права» – авт.), починаючи з моменту її створення в 1835 році, й до 1843 року. Курс викладання Неволіна складався з двох частин: а) загальної і б) особливої. В загальній частині цієї навчальної дисципліни викладалась передусім основи розуміння закону і законодавства, а в особливій – історії філософії законодавства у стародавніх і нових народів, а також історії позитивних законодавств у стародавніх східних народів, греків, римлян і новітніх (“новейших”) європейських народів [14, с. 148]. Варто відзначити, що викладання енциклопедії права з її поділом на загальну і особливу частини здійснювалось і в другій половині ХІХ ст. – проте обсяг проблем, які розглядались у цих частинах, постійно змінювався.

К.О. Неволін визначав енциклопедію законодавства як «огляд наук законодавства в загальному їх зв'язку як з усім людським знанням, так і між собою. Енциклопедія законодавства є теорією науки законів (Wissenschaftslehre) як однієї з галузей людського знання, вчення про побудову цієї науки (Architectonick), про план її та про те, як цей план має чи може бути виконаний насправді – наука, яка ілюструє склад, будову, організм науки законів, її єдність, походження багатьох юридичних наук із єдності і сприйняття їх у єдності» [12, с. 24]. Тобто вже у доробках цього вченого можна знайти зародки енциклопедії права як теоретичної юридичної науки.

І.А. Безклубий, В.О. Котюк і О.М. Ковальчук пишуть: «із переходом К.О. Неволіна в Санкт-Петербурзький університет викладання енциклопедії законодавства було покладено на М.Д. Іванішева, але в зв'язку з тимчасовим закриттям університету він не зміг приступити до читання лекцій» [5, с. 4]. Проте з цією тезою погодитись не можна з огляду на наступні обставини. По-перше, тимчасове закриття університету відбулось в 1839 року, а К.О. Неволін залишив його у 1843 році. По-друге, після відкриття університету К.О. Неволін продовжував читати курс енциклопедії пра-

ва аж до моменту свого від'їзду до Санкт-Петербургу. По-третє, М.Д. Іванішеву, було доручено викладання дисципліни під назвою «історія державних установ», яка на той момент відносилась до кафедри «енциклопедії права і державних установ» [9, с. 209].

Після переходу К.О. Неволіна до Санкт-Петербурзького університету у 1843 році й до 1846 року курс енциклопедії законодавства почав читати ад'юнкт кафедри законів про державні повинності і фінанси Г.О. Цветков.

У 1843 році з метою спеціальної підготовки у західноєвропейських навчальних закладах для викладання курсу енциклопедії права був відряджений М.І. Пилянкевич. У 1847 році він обійняв посаду ад'юнкта по кафедрі енциклопедії законодавства і викладав в перший рік загальну частину енциклопедії законодавства для студентів, які щойно вступили на навчання, по дві години на тиждень [11, с. 444]. Викладав М. Пилянкевич в університеті енциклопедію права до своєї смерті в 1856 році.

З кафедри енциклопедії права беруть свій початок такі навчальні дисципліни, як історія філософії права (яка завжди викладалась по вказаній кафедрі енциклопедії права), а також дисципліна під назвою «державні установи». Причому К.О. Неволін проводив заняття з цього предмета тільки до 1838 р., а з 1838 по 1842 р. її викладали С.П. Романовський і М.Д. Іванішев. З 1842 р., з відкриттям кафедри державного права, викладання дисципліни «державні установи» було передане на вищевказану кафедру, а викладачем курсу державного права став С.П. Романовський (в 1838 р.). Заняття з курсу історії російського законодавства, починаючи з 1843 року, проводились ад'юнктом кафедри енциклопедії права Г.І. Ейсманом у наступному порядку. Спочатку, визначивши поняття історії вітчизняного права, викладач перераховував наявні для її вивчення джерела і зібрання цих джерел, після чого описував літературні джерела з цього предмета [11, с. 444]. У 1863 р., дещо змінивши як предмет дослідження, так і назву, дисципліна викладалась на кафедрі історії російського права. Історія пози-

тивних законодавств стародавніх і нових спочатку викладалась у межах курсу енциклопедії права, а наприкінці 1840-х років виокремилась у самостійну дисципліну. У 1869 році ця дисципліна викладалась по кафедрі історії найважливіших законодавств давніх та нових до 1884 року (після цього цей курс викладався в межах курсу енциклопедії права).

Після смерті М.І. Пилянкевича у 1856 році викладання цієї дисципліни було доручено М.К. Ренненкампу, який відходить від тієї моделі викладання енциклопедії, яку запропонував К.О. Неволін. Зокрема, історичний елемент, який мав місце в особливій частині курсу К.О. Неволіна, набув необов'язкового, факультативного характеру. «Юридична енциклопедія повинна обмежуватися тільки сучасним матеріалом; але історія так важлива для розуміння останнього, що стислі історичні нариси його можуть входити в неї з користю», – вважав М.К. Ренненкампф [13, с. 1].

М.К. Ренненкампф відзначав, що юридична енциклопедія призначена «переробити весь зміст правознавства як одне ціле, і в ньому знайти і основні засади і властиву систему». Він зазначав, що спеціального предмету енциклопедія права не має і «уявляється як би вступом у правознавство, існуючим тільки для цілей пропедевтичних» [13, с. 2].

У 1869 р. М.К. Ренненкампф був переведений на посаду ординарного професора кафедри історії позитивних законодавств, але за браком фахівців для викладання курсу юридичної енциклопедії викладав її впродовж 1871-1877 рр. [9, с. 564].

За часів перебування в університеті М.К. Ренненкампа остаточно визначилась структура викладання предметів по кафедрі енциклопедії права, а саме: 1) загальна частина енциклопедії права (юридичної енциклопедії); 2) особлива частина енциклопедії права (юридичної енциклопедії); 3) історія філософії права (древня); 4) історія філософії права (нова).

У 1877 році кафедру енциклопедії права обійняв як екстраординарний професор магістр державного права М.І. Хлебніков. Він викладав студентам курс енциклопе-

дії права та історії філософії права до своєї смерті в 1880 р. При цьому визначальне значення у змісті цього курсу відводилось саме філософії права [9, с. 668].

З 1892 року історію філософії права студентам-юристам в університеті викладав випускник Московського університету князь Є.М. Трубецкой. Після смерті М.К. Ренненкампа саме йому було доручено викладання енциклопедії права. Задачу юридичної енциклопедії Є.М. Трубецкой вбачав у визначенні самого поняття права. «За відсутності задовільного визначення поняття права не можуть бути проведені зрозумілі межі між правознавством та іншими науками; а за відсутності таких меж наука права завжди ризикує або не охоплювати весь свій предмет, або здійснювати захоплення з інших, чужих їй областей знання», – писав Є.М. Трубецкой у своїй «Енциклопедії права» [15, с. 11], яка вперше побачила світ у 1908 році.

Саме з Є.М. Трубецким пов'язані новаторські ідеї у викладанні курсу юридичної енциклопедії, оскільки його курс полягав скоріше не в загальному оповіданні про всі юридичні дисципліни, а в більш абстрактному викладанні основних правових проблем і понять, насамперед у філософському ключі. Його лекційний курс охоплював всі найпринциповіші проблеми філософії права: філософське визначення права, співвідношення права і моралі, теорія природного права тощо [4, с. ХLI]. Можливо, саме у зв'язку з кардинальними відмінностями у баченні предмета і завдань енциклопедії права була пов'язана порівняно нетривала співпраця Є.М. Трубецкого з Університетом Святого Володимира.

З 1906 року Є.М. Трубецкой обирається професором енциклопедії та історії філософії права в Московському університеті. У зв'язку з цим у 1905-1906 навчальному році енциклопедію права і історію філософії права в Університеті Святого Володимира тимчасово викладав ординарний професор кафедри державного права С.А. Єгізаров [16, с. 66]. Крім цього, у 1907-1908 році енциклопедію та історію філософії права викладав магістр кримінального права Г. В. Демченко, який, втім, обіймав посаду екс-

траординарного професора всього лиш до 1909-1910 навчального року [17, с. 48-49].

З переходом у 1908 році на кафедру кримінального права і кримінального судочинства та судоустрою Г.В. Демченко викладання енциклопедії права здійснювалося О.О. Жиліним [18, с. 58-59], який з 1909 р. тимчасово викладав, а у 1910 р. обійняв на постійній основі кафедру енциклопедії права в Університеті Святого Володимира.

Після О.О. Жиліна кафедру обійняв Є.В. Спекторський – випускник Імператорського Варшавського університету, магістр державного права (з 1917 року – доктор державного права) [19, с. 72-73]. У 1915-1916 навчальному році ординарний професор кафедри міжнародного права О.О. Ейхельман викладав власний курс енциклопедії права паралельно з Є.В. Спекторським.

За часів викладацької діяльності в Університеті Святого Володимира Є.В. Спекторського енциклопедія права відносилась не до філософських, а до юридичних наук, оскільки була покликана ознайомити початківців-юристів зі спеціальними дисциплінами, розкрити перед ними походження і внутрішній зв'язок цих дисциплін, а також надати студентам можливість не втрачати зв'язок із загальними питаннями права та правознавства при подальшому їх вивченні [6, с. 135]. У своїй вступній лекції, прочитаній 16 вересня 1914 в університеті Святого Володимира, Є.В. Спекторський відзначав, що енциклопедія права знайомить юристів з абеткою правознавства. З іншого боку, вона ставить перед аудиторією відомі проблеми та вносить у вирішення цих проблем щось нове¹.

Є.В. Спекторський аргументовано доводив, що шлях енциклопедії права – це «шлях гносеології, або теорії пізнання, той шлях, на якому об'єктом наукового дослідження є сама наука як така і на якому відбувається самопізнання науки як з боку

¹ Спекторский Е. В. Задача энциклопедии права: Вступительная лекция прочитанная 16 сентября 1914 г. в университете Св. Владимира / Е. В. Спекторский. – К., 1915. – 17 с. – с. 1,2 (зноска по: Ковальчук О.М. «Теорія права у працях вчених Київського університету : (XIX – початок XX століття)»)

специфічних особливостей об'єктів та методології окремих її розгалужень, так і з боку їх загальної зв'язку ... це – гносеологія юриспруденції. Це – теорія юридичного пізнання ... Кафедра енциклопедії права має давати, так би мовити, керівництво до пізнання законів. І догматична загальна теорія права повинна бути замінена теорією пізнання права, теорією юридичного пізнання» [4, с. LII].

Підбиваючи підсумки проведеному в межах цієї праці аналізу історії викладання енциклопедії права в Університеті Святого Володимира у зазначений період, можна виділити декілька етапів розвитку цієї науки й навчальної дисципліни. При цьому підставою виділення цих етапів виступає єдність: а) персоналій професорів, які займали кафедру енциклопедії права; б) «природа» (сутність) енциклопедії права; в) цілі, які ставилися в процесі викладання енциклопедії права.

Виходячи зі змісту цих підстав, можна виділити наступні етапи викладання енциклопедії права в Університеті Св. Володимира: 1) становлення і розвитку енциклопедії права як оглядової, прикладної дисципліни (1835-1898 рр.); 2) «трансформація» енциклопедії права від навчальної дисципліни у самостійну науку – філософію права (1898-1905 рр.); 3) регрес – повернення до оглядового характеру енциклопедії права; 4) еволюція енциклопедії права в «теорію юридичного пізнання», «юридичну гносеологію».

Висновки:

1) викладання енциклопедії права в Університеті Святого Володимира здійснювалося з моменту відкриття юридичного факультету і було невід'ємною, обов'язковою частиною навчального процесу з моменту виникнення юридичного факультету і було невід'ємною, обов'язковою частиною навчального процесу. Водночас, саме в зв'язку з відсутністю в 1834 р. професора з енциклопедії права, як обов'язкового для викладання цієї дисципліни, було відкладено початок навчального процесу на юридичному факультеті з 1834 на 1835 рік;

2) досить часто викладання енциклопедії права здійснювалося фахівцями суміж-

них галузей права, насамперед державного права (наприклад М.К. Ренненкампом [21, с. 1], М.І. Хлебніковим [9, с. 682], О.О. Жиліним [22, с. 58-59], Є.В. Спекторським). Це було пов'язано з тим, що теорія права ще не сформувалась як самостійна наука, а енциклопедія права розглядалася насамперед як навчальна дисципліна, що мала конспективний характер і полягала у стислому викладенні загальних положень інших юридичних наук;

3) консерватизм приводив до застою в розвитку енциклопедії права, що й не дозволило в Києві створити підстави для виокремлення загальної теорії держави і права у самостійну юридичну науку.

Література

1. Берзін П. С. Київська школа кримінального права (1834 – 1960 рр.): історико-правове дослідження: Монографія. – К.: КНТ, 2008. – с. 8

2. История политических и правовых учений. : Учебник для вузов / Под общей ред. В.С. Нерсесянца. – 4-е изд., перераб. и доп. – Москва : Норма, 2004 – 944 с.

3. Недбайло П. Е. Введение в общую теорию государства и права. – Киев, 1971. – 159 с.

4. Філософія та енциклопедія права в Університеті Святого Володимира: кн. 1. / за ред. І.С. Гриценка ; [уклад.: І.С. Гриценко, В.А. Короткий]. – Київ: Либідь. – (Пам'ятки правничої думки Київського університету). – 2011. – 528 с.

5. Безклубий І.А. Літопис кафедри теорії та історії держави і права / І.А. Безклубий, О.М. Ковальчук, В.О. Котюк // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка / Київський національний університет імені Тараса Шевченка. – Київ, 2009. – С. 3-11. – (Юридичні науки ; Вип. 81).

6. Ковальчук О. М. Теорія права у працях вчених Київського університету : (XIX – початок XX століття) : монографія. – К.: Юрінком Інтер, 2009 – 190 с.

7. З іменем Святого Володимира : Київський університет у документах, матеріалах та спогадах сучасників: у 2 кн. / [упоряд.В. Короткий, В. Ульяновський]. – Київ: Запо-

віт. – ISBN 5-7707-1061-6 Кн. 1. – 1994. – 453 с.

8. Обзорение преподавания в Университете в первом полугодии 1867-68 учебного года // Университетские известия. – 1867. №7. – Июль (Отдел I-й). – Киев: В университетской типографии. 1867 – с. 4-15

9. Биографический словарь профессоров и преподавателей Императорского университета Св. Владимира (1834-1884) / Составлен и издан под ред. В.С. Иконникова. – Киев: В типогр. Имп. ун-та Св. Владимира, 1884. – 816 с.

10. Обзорение преподавания в Университете в первом полугодии 1869-70 учебного года // Университетские известия. – 1869. №7. – Июль (Отдел I-й). – Киев: В университетской типографии. 1869 – с. 1-10

11. Владимирский-Буданов М.Ф. История Императорского Университета Св. Владимира / по поручению Совета Ун-та Св. Владимира. Т. 1. Университет Св. Владимира в царствование Императора Николая Павловича. – Киев: Тип. Имп. ун-та Св. Владимира, 1884. – 674 с.

12. Неволин К.А. Энциклопедия законоведения / Том 2 – Киев: В типогр. Имп. ун-та Св. Владимира, 1840.

13. Н. К. Ренненкамф. Очерки юридической энциклопедии / изд. II, испр. и доп. – К., издание Н. Я. Оглоблина, 1880 г.

14. Шульгин В. История университета Св. Владимира / сочинение Виталий Шульгина ординарного проф. ун-та Св. Владимира ; [сост. Виктор Короткий]. – Репринтное изд. – Киев: Лыбидь, 2010. – 230, XXXVI с. : ил. – Репринт.из. Санктпетербургъ, 1860.

15. Трубецкой Е.Н. Энциклопедия права. – СПб.: Юрид. ин-т, 1998. – 183 с.

16. Обзорение преподавания в Императорском Университете св. Владимира на 1906-1907 учебный год // Университетские известия. Год сорок шестой. – 1906. – №10. – Октябрь (Часть I – официальная). – Киев: Типография Императорского Университета Св. Владимира. 1906. – с. 58-68.

17. Личный состав Императорского Университета св. Владимира// Университетские известия. Год сорок седьмой. – 1907. – №12. – Декабрь (Часть I – Официальная). – Киев: Типография Императорского Уни-

АНОТАЦІЯ

В статті розкривається історія викладання енциклопедії права та пов'язаних з нею теоретико-правових дисциплін на юридичному факультеті Імператорського університету Святого Володимира з 1835 по 1920 рр. Розкривається вплив вказаних дисциплін на формування загальної теорії держави і права.

SUMMARY

The article reveals the story of teaching Encyclopedia of law and related legal-theoretical subjects at the Faculty of the Imperial University of St. Vladimir from 1835 to 1920. There is also revealed the impact of these disciplines to the general theory of law.

верситета Св. Володимира. 1907. – с. 43-52.

18. Личный состав Императорского Университета Св.Владимира в 1910 г.// Университетские известия. Год пятьдесят первый. – 1911. – №2. – Февраль (Прибавления). – Киев: Типография Императорского Университета Св. Володимира. 1911. – с. 49-59.

19. Alma mater. Університет св. Володимира напередодні та в добу Української революції 1917-1920 : матеріали, документи, спогади : [у 3 кн.] – Кн. 1 : Університет св. Володимира між двома революціями./ КНУТШ, НБ ім. М. Максимовича ; Ін-т рукопису НБУВ ; ЦДІАУК ; ЦДАВОВ ; ДАК ; упорядники В.А. Короткий, В.І. Ульяновський ; ред. кол.: Скопенко В.В., Слюсаренко А.Г., Андрейцев В.І. та ін. – Київ : Прайм. – (Київський університет у документах, матеріалах та спогадах сучасників). – ISBN 966-95679-2-0 ; 966-95679-3-9 (Кн. 1) – 704 с.

20. Спекторский Е. В. Задача энциклопедии права: Вступительная лекция прочитанная 16 сентября 1914 г. в университете Св. Володимира / Е. В. Спекторский. – К., 1915. – 17 с. – с. 1,2 (посилання по: Ковальчук О.М. «Теорія права у працях вчених Київського університету : (XIX – початок XX століття)»).

21. Личный состав Университета Св.Владимира к 1-му января 1885 гражданского года года// Университетские известия. Год двадцать четвертый. – 1884. – №12. – Декабрь (Часть I – официальная). – Киев: Типография Императорского Университета Св. Володимира. 1884. – с. 1-10.

22. Личный состав Императорского Университета Св.Владимира в 1910 г.// Университетские известия. Год пятьдесят первый. – 1911. – №2. – Февраль (Прибавления). – Киев: Типография Императорского Университета Св. Володимира. 1911. – с. 49-59.